

OSMANLI VAKIF ESERLERİNİN İNŞA, TAMİR VE RESTORASYONLARI

Mefail HIZLI*

ÖZET

Osmanlı vakıf eserlerinin günümüze intikali çok kolay olmamıştır. Eserlerin inşa edilmesi kadar önemli olan diğer bir husus da onların hayatiyetlerini sürdürmelerini sağlamaktır. Bu makalede, Bursa Mahkeme Sicilleri'nden elde edilen tamir belgeleri esas alınarak vakıf eserlerinin inşası yanında, onların onarım ve restorasyonları üzerinde durulmuştur.

SUMMARY

Ottoman Waqf Monuments and Their Constructions, Repairings and Restorations

In this article, we are trying to explain the construction, repair and restoration of Ottoman Waqf Monuments. All these repairing documents have been obtained from Records of Bursa Court of Justice.

---

* Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Görevlisi.

GİRİŞ

Osmanlı vakıf eserlerinin günümüze ulaşmasında ve birçoğunun kuruluş amacına uygun ya da değişik hizmetlerde kullanılmasında, uygulanan pratik kadar, dönemin mevcut zihniyetinin olaya bakış tarzının önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Osmanlıların, vakıf eserlerini inşa ve onları muhafaza ile, bu eserleri daha sonraki dönemlere ulaştırma arzusu, vakfın gayelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayış, devletin ekonomik açıdan giderek zayıflamaya başladığı Duraklama ve Çöküş dönemlerinde de devam etmiş ve bu zihniyet sayesinde eserlerin/yapıların günümüze intikali kolaylaşmıştır.

Osmanlı vakıf eserlerinin hayatiyetlerini sürdürmeleri büyük ölçüde, eserlerin harap olduğu ve bakıma şiddetle ihtiyaç duyulduğu dönemlerde uygulanan "rakabe" sistemine dayanmaktaydı. Hemen belirtmeliyiz ki, rakabe sistemi başlı başına bir araştırma konusu olduğu için burada bu hususa sadece işaret etmekle yetiniyoruz.

Osmanlı vakıf sisteminde vakfedilen ve genellikle "musakkafât" kapsamında kabul edilen hizmet binalarının, bir başka deyişle, gayrimenkullerin nasıl vücut bulduğunu, hangi bürokratik safhalardan geçerek hizmete sunulduğunu bu çalışmamızda belirlemeye çalışacağız. Devamında ise, zaman içinde değişik nedenlerle bakım ve onarıma şiddetle ihtiyaç duyulan eserlerin nasıl onarıldığını ele alacak ve konunun mahkeme sicillerine yansımış tarzını bazı örneklerle değerlendirmeye gayret edeceğiz.

Bu çalışmada, doğrudan doğruya Bursa Mahkeme Sicilleri'nden elde edilen belgeler esas alınacaktır. Elimizde, XVI. yüzyıl ve sonrasına ait konu ile ilgili çok sayıda arşiv malzemesi bulunmaktadır. Hizmet alanları ve yapılaş amaçları saymakla bitmeyecek derecede çok olan bu vakıf eserlerinin, toplumu en yakından ilgilendirenleri arasında cami, medrese, mektep, imaret, han ve hamam zikredilebilir. Bütün bunlar ve sayamadığımız diğer vakıf ünitelerinin tamamı aynı yöntemle inşa ediliyordu. Bakım ve onarımları da genel anlamda benzer metodlarla sonuçlandırılıyordu.

Vakıf eserlerinin inşası ve onların hizmet üniteleri haline getirilmesi elbette oldukça önemlidir. Ancak bu eserlerin yüzyıllar boyu hizmet verecek ve ayakta kalacak tarzda devamlılıklarının sağlanması çok daha büyük önem arzeder. Bu sebeple çalışmamızda, Türk imar tarihinde gerçekten mühim rol oynayan bakım ve onarım olgusuna ve bu bağlamda restorasyon faaliyetlerine biraz daha genişçe yer vereceğiz.

VAKIF ESERLERİNİN İNŞASI

Benzer yöntemlerle inşa edilen vakıf eserleri arasında "medrese" örneğini ele alarak bunların nasıl yapıldığını anlatmaya geçmeden önce, Bursa'daki medreselerle ilgili çok özet bir bilgi vermek istiyoruz. Vakıf eserlerinin inşasını anlamada bu bilgilerin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Bursa'da XVI. yüzyıl sonuna kadar inşa edilen medrese sayısı 50'dir¹. Bursa medreselerini, ilk yapıldıkları sırada, medrese amacıyla kurulması ya da zaviye iken medreseye çevrilmesi yönüyle genelde iki grupta değerlendirmek mümkündür. XIV-XVI. yüzyıllarda Bursa'da kurulan bu 50 medresenin sadece birkaçı (Leysiye, Ali Paşa, Cafer Çelebi, Fenârî Ahmed Paşa medreseleri) zaviye iken medreseye dönüştürülmüştür. Bunlar içinde Leysiye Medresesi, XVI. yüzyıl boyunca Leys Tekyesi² ya da kısaca Tekye Medresesi³, Ali Paşa Medresesi de benzer bir şekilde Ali Paşa Tekyesi⁴ adıyla anılmışlardır. Cafer Çelebi Medresesi'nin hikayesi ise daha değişiktir. Buhara erenlerinden Seyyid Usûl Bursa'ya geldiğinde, günümüzde medfun bulunduğu yerde bir zaviye yaptırmıştı. Zamanla zaviye tamamen harap olduğu için Perî Peyker Cafer Çelebi, binaya birkaç oda (hücre) daha ilave ederek binanın medrese olarak hizmet vermesini sağlamıştı⁵. M. Şemseddin'in de ifade ettiği gibi, Bursa'da pek çok zaviye, zaman içinde medreseye tahvil edilmişti⁶.

Medreseler diğer vakıf eserlerinde olduğu gibi, ya vâkıfın mülkü olan arsalar üzerinde veya başka bir vakfa ya da şahsa ait araziler üstünde inşa edilmiştir. Meselâ, Esediye Medresesi bir şahsa ait arsa üzerinde yapılmıştı. Bu durumda "mukâta'a-i zemîn-i medrese" adıyla, medrese vakfı tarafından ilgili kişi ya da vakfa ödeme yapılmaktaydı⁷.

Bu noktada, "medreselerin kuruluşu sırasında acaba hangi bürokratik yöntem takip edilmekteydi?" sorusuna cevap bulmaya çalışalım.

Sosyo-ekonomik durumu elverişli olan ve bir vakıf eseri yaptırmayı düşünen bir kişi, normalde şu yolu izlerdi. Örneğin, bu kişi bir medrese yaptırmayı istemiş olsun. Bu düşüncedeki bir kişi, şehrin mimarbaşı ve ustalarının izin ve yardımlarıyla, sahibi olduğu ya da kiraladığı mülk üzerinde gerekli

---

1 Bursa medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mefail Hızlı, Bursa Mahkeme Sicillerine Göre XIV-XVI. Yüzyıllarda Bursa Medreseleri (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1991, s. 1-155.

2 Bursa Şer'iye Sicilleri (BŞS), A 122/144 92a.

3 BŞS, A 113/132 248b.

4 BŞS, A 141/168 232a.

5 M. Şemseddin, Yâdigâr-ı Şemsî, (Kütüphanemizdeki Yazma), s. 264.

6 M. Şemseddin, age, s. 315.

7 Bk. BŞS, A 64/69 99b.

müştemilâtı ihtiva eden bir bina inşa ettirdi. Sonra bu medresenin her türlü masrafını karşılayacak ve lüzûmu halinde bakım ve onarımlarına yetecek miktarda gelir getiren vakıf kaynaklarını tesbit ederdi. Müteâkiben "meclis-i şer-'i şerîf" adı da verilen mahkemeye gelerek kadı veya nâib, katipler ve diğer görevliler huzurunda, vakıf yapmak istediğini ve bir kişiyi de mütevellî atadığını ifade ederdi. Arkasından, yaptırdığı medresenin fizikî özelliklerini belirterek medrese görevlileri ile talebelere ne kadar yevmiye verileceğini beyan ederdi. Ayrıca medreseye hangi yerleri vakfettiğini, gelirlerinin ne kadar olduğunu, nerelere harcama yapılacağını ve nasıl idare edileceğini anlattıktan sonra vakfiyesinin tescil edilmesini isterdi. Tescil edilen vakfiyenin bir sûreti vâkıfa, bir sûreti "sicil-i mahfûz"a (mahkeme siciline) ve bir sûreti de "evkâf defteri"ne işlenmek üzere "âsitâne-i saadet"e (İstanbul'a) gönderilirdi⁸.

Osmanlı vakıf eserleri, belirtmeye çalıştığımız yollarla ortaya çıkıyordu. Birçok muhteşem eserin meydana gelmesinde, başta Osmanlı hükümdarları olmak üzere, hanedan mensupları, ileri gelen devlet adamları ve hayırsever zenginlerin önemli katkıları bulunuyordu. Bütün bu iyiniyetli ve gayretli zevâtın yaptırdıkları eserler ile, sadece Anadolu'da değil, üç kıtaya yayılan çok geniş topraklarda Türk-İslâm damgası vurulmuştu.

Genel bir yaklaşım içinde Osmanlılar, öncelikle, şehirlerinde mevcut eserleri, yapıları korumayı hedeflemişlerdi. Harap hale gelmiş olanlarını da tamir ve restorasyonla tekrar eski fonksiyonlarını kazandırmaya çalışmışlardı. Ancak bu düşünce, onların yeni eserler vermesine, dünya sanat tarihine damgasını vuran Ulucami (Bursa), Süleymaniye, Sultanahmet (İstanbul) ve Selimiye (Edirne) gibi camilerle, medreseler, türbeler ve diğer eserleri inşâsına engel olmamıştı. Toplumun ihtiyaç duyduğu hemen her konuda yapılan eserler, hiçbir zaman gelişmiş güzel bir tavırla değil, aksine, dönemin en üst düzeyindeki estetik anlayışına paralel bir yaklaşımla inşâ edilmişlerdi.

İnşâları tamamlanan yapıların sonraki yüzyıllara zarar görmeden taşınması, en az inşâsı kadar güç olan bir durumdur. Yapıların yüzyıllar boyu ayakta tutulabilmesi, devletin, ilgili kuruluşların ve halkın topyekün bir tarzda hareket edebilmesiyle orantılı bir husustur. Sürekli mücadeleyi zorunlu kılan bu çalışmalardan Osmanlıların başarılı çıktığını, hâlen dimdik ayakta duran tarihî yapılarımız göstermektedir.

---

8 Örnek vakfiyeler için bk. BŞS, A 43/49 62b-63a, A 66/72 117b, A 67/73 197a, B 29/222 91b-92a. Ayrıca medreselerin inşasında XVIII. yüzyılda takip edilen bürokratik yol konusunda geniş bilgi için bk. Rifat Özdemir, "Ankara'da Eğitim ve Öğretim (1785-1840)", Fırat Üniversitesi Dergisi, Sosyal Bilimler, c. 2, sy. 2, s. 162-167.

VAKIF ESERLERİNİ HARAP EDEN UNSURLAR

Elimizde bulunan çok sayıdaki tamir kaydından, vakıf eserlerinin hangi yollarla perişan ve onarıma ihtiyâç duyacak derecede harap olduklarını öğreniyoruz. Harap eden sebepler daha çok tabii şartlardan kaynaklanmaktadır. Bu sebepler arasında ilk sırayı "şiddet-i rüzgâr"ın aldığı müşahede edilmektedir. Anadolumuzun birçok yerleşim yeri için de geçerli olan bu hususun, Bursa gibi çok rüzgâr alan bir belde için ilk sırayı alması yadırganmamalıdır. Son derece kuvvetli lodosların ve fırtınaların Bursa'da tarih boyunca büyük zararlar verdiğini mahkeme sicilleri bildirmektedir⁹.

Konuyla ilgili bir örnek vermek istiyoruz. 1635 yılında Yıldırım Bayezid Vakfı mütevellisi Seyyid Ebu'l-Meâlî Çelebi, vakfa ait Yıldırım Camii'nin rüzgâr sebebiyle maruz kaldığı durumu, mahkemeye gelerek aynen şöyle ifade etmişti: "... bundan akdem vakf-ı müşârunileyhin câmii kubbeleri üzerlerinde mürûr-i eyyâm ile köhne ve gırbal misâli delik deşik olub ve ba'zı yerlerinin dahi ekser evkâtde lodos şiddet ile hubûb eyledikde kurşun tahtalarını aşâğa atub kimi cem' ve tahsil ve kimi câmi-i şerif etrâfı ma'ber olmağla zâyı olub kar ve yağmur yağdıkdâ damla suyundan câmi-i şerif içinde ibadet iden müslimîn küllî ızdırab çeküb imâret ve meremmete eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olub eğer imâret olunmayub kalursa bi'l-küllîye münhedim olmak mukarrer"dir¹⁰.

Bu belge, tek başına rüzgarın böyle bir zarar vermediğini, sözkonusu zararı ortaya çıkaran en önemli etkenin "mürur-i eyyâm" şeklinde ifade edilen uzun bir sürenin geçmesi olduğunu haber vermektedir. Görüldüğü üzere bu iki unsur birleşince zarar daha büyük çapta olabilmektedir.

Bununla birlikte, lodos ve fırtınadan dolayı, yapıların gördüğü zararın, daha çok çatı bölümlerinde meydana geldiğini ve nisbeten sınırlı kaldığını ilâve etmeliyiz. Ancak mütevellilerin de önemle ve ısrarla üzerinde durdukları gibi, rüzgar sebebiyle ortaya çıkan sıkıntıların giderilmemesi durumunda, kısa zamanda bütün yapıyı içine alacak tarzda genişleme tehlikesi sözkonusuydu.

Vakıf eserlerine en geniş çapta zarar veren felaket, yangınlar (ihrâk-ı azîm) idi. Yangınlar, binalarda onarımı güçleştiren sonuçlara yol açıyor ve eski şekline uygun tamir anlamına gelen restorasyon çalışmalarını zorlaştırıyordu. Meselâ, 1764'de Bursa'da bir yangının, Ebu İshak Kâzerûnî Zaviyesi'ne verdiği zarar mahkeme sicilinde şu ifadelerle kayıt altına alınmıştı:

9 Lodos ve fırtınaların yol açtığı zararlar hakkında bk. BŞS, B 58/252 62a, 105a, 111a, 113a, B 86/288 47b, 77a, B 117/351 104b, C 10/310 120a, C 13/313 3a, 12b.

10 BŞS, B 58/252 105a.

"... İşbu sene-i mübâreke zarfında muhrûse-i mezbûre esvâkından zâviye-i mezbûr havâlisinde vâkı' Kaygan sûkunda bi-kazâillahi teâlâ vukû bulan harîk-i azîme sûk-ı mezbûrun etrâf-ı erba'asında olan mahallât menâzillerine isâbet idüb ve zâviye-i mezbûr ittisâlinde vâkı' menâziller muhterik olub ve bu takrîb zâviye-i mezbûra dahi isâbet idüb zâviye-i mezbûr sofalarının kubbeleri önünde kereste ile mebnî ve mâru'z-zikr sofalarının trabzonları ve yine zâviye-i mezbûrun yemîn ve yesârında olan kargîr tabhânelerinin kapuları ve pence-relerinin çârçûbeleri muhterik olup divar çamları münhedim ve beyaz sıvaları rahnedâr ve imâret-i âmirelerinin şark ve cenûb ve şimâl taraflarında olan arşun divarları münhedim ve üzerinde olan sakfî muhterik olup ve imâret-i mezbûre derûnunda mevcut bulunan kazganları veşair âvân-ı nühâsiyeleri ve zâviye-i mezkûrun bakır şem'danları rahnedâr ve harem-i şerîfinin kapusuyla üzerinde mebnî sakfî bi'l-küllîye muhterik olub ve memşâlarının kapuları ve üzerlerinde sakfî ve ba'zı mahalleri dahi rahnedâr" olmuştur¹¹.

Görüldüğü üzere yangın, binaların sadece ağaç aksamını yok etmekle kalmamış, sıvaları, çamları ve duvarlarını perişan etmiş ve imarette bulunan bakır eşyalarla kazanları da kullanılmaz hale getirmişti. Tamir sırasında kullanılan malzemeler ile işçiliğe harcanan masraflara bakılırsa, zaviyenin eski halini alması yüklü bir harcamayı gerektirmişti.

Rüzgar ve yangın dışında vakıf eserlerini tehdit eden ve harap olmalarına sebebiyet veren unsurlar arasında deprem, şiddetli yağmur, kar ve dolu sayılabilir. Bunlara, zaman zaman etkili olan yıldırım düşmesini (sâika-i azîme isâbeti) de ekleyebiliriz. Sözelimi, 1780'de Bursa'daki Yeşil Camii ve minaresi "bundan akdem vâkı' olan sâika-i azîme isâbet ve külliye münhedim ve üç adet kemer ayakları rahnedâr" durumdaydı¹².

Vakıf eserlerine zarar veren unsurlardan biri de, Bursa'da olduğu gibi, Anadolu'nun birçok bölgesinde bazı dönemlerde yaşanan bir takım isyanlar ve gayrimüslim istilâsı ve savaşlardır. Meselâ, Bursa, Timur orduları tarafından büyük bir yıkım ve vahşet yaşamıştı¹³.

11 BŞS, B 117/351 12ab. Ayrıca bk. BŞS, B 76/277 63b-64a, B 94/300 23a, B 117/351 6b. Bursa'da tarih boyunca yangınların vakıf eserlerine verdiği zararlar hakkında örnekler için bkz.: Kazım Baykal, Tarihte Bursa Yangınları, Bursa, 1948, s. 12-44.

12 BŞS, B 207/431 12a.

13 Yıldırım Bayezid ile yaptığı ve kazandığı savaştan sonra Timur'un, komutanları vasıtasıyla bazı bölgelerde büyük yıkımlara göz yumduğu Osmanlı kroniklerinde bildirilmektedir. Meselâ, Timur ordularının Bursa'da yıkmadıkları eser ve yakmadıkları mahalle kalmamıştı. Bilgi için bkz. Hoca Sa'deddin Efendi, Tâcu't-Tevârih, İstanbul, 1279, I, 187 vd. Ayrıca 1607'de Karayazıcı, Kalenderoğlu, Deli Hasan ve Cennetoğlu gibi eşkiyanın Bursa'ya önemli derecede zararlar vermesi sebebiyle, Tatarlar Köprüsü'nden Şehreküstü'ye, oradan Yeşil, Setbaşı ve diğer mahalleler ile çarşıları da kuşatacak şekilde şehrin üç tarafını çevreleyen "Aşağı kale" adıyla bir kale yaptırılmıştı. Bkz. Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, No: 4521, III, 36.

Mahkeme sicillerinde tamirlerle ilgili kayıtlarda en sık kullanılan ifade, bütün bu eserlerin "mürûr-i eyyâm ve kürûr-i a'vâm", yani uzun zaman geçmesi sebebiyle onarıma ihtiyaç duyulduğu şeklindedir. Bir belgeye göre, 1846 yılında Bursa'da Karakâdî Mahallesi'nde aynı adı taşıyan zâtın "zâviyesinin kârgir ibâdethânesi mürûr-i eyyâm ile müşrif-i harâb olub derûnunda edâ-yı salât-ı mefrûza ve zikr-i şerif 'adîmü'l-îmkân ve eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc-ı ta'mîr olduğu..."¹⁴ belirtilmektedir.

Aynı konuyu anlatan diğer belgelerde değişik ifade kalıplarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ, 1776 tarihli bir sicil kaydında Yeşil Camii ve türbelerindeki kubbelerin "fenâ bulub müceddiden kal' ve basta muhtâc"¹⁵ olduğuna dair bir haber yer almakta, 1772 tarihli diğer bir kayıta da Orhan Camii ile türbesinin "müddet-i vâfirenden berû ta'mîr olunmadığından müşrif-i harâb olub ta'mîre eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc"¹⁶ bulunduğu ifade edilmektedir.

Arşiv belgeleri bazen hiçbir gerekçe göstermeden, vakıf eserlerinin "harâbe-müşrif" olarak yıkılmaya yüz tuttuğunu haber vermektedir¹⁷. Bazı kayıtlarda ise, yıkılmaya ramak kalan yapılar için "harabe-müşrif'in yanında "der-i eyyâmla harâb ve mâil-i türâb"¹⁸ deyimine de rastlamaktayız. Tamir kayıtlarında sıkça rastlanan bir deyim de, yine uzun zaman geçtiğini ifade eden "mürûr-i ezmine"dir¹⁹.

Uzun bir zamanın geçtiğini ifade etmek için kullanılan "mürûr-i eyyâm ve kürûr-i a'vâm", "mürûr-i ezmine", "der-i eyyâm", "müddet-i vâfire" gibi deyimlerin hangi süreyi kapsadığı konusunda kesin bir rakam vermek imkansızdır. Ancak sicillerden elde ettiğimiz bazı ipuçları sayesinde bu sürenin bazen yüz yılı aşkın bir dönemi ihtiva ettiğini söyleyebiliriz. Konuyla ilgili örneği, Çelebi Sultan Mehmed'in yaptırdığı Yeşil Camii'nin zikredildiği bir kayıttan vereceğiz. 1419'da inşa edildiğini bildiğimiz bu caminin "sâbit olduğu andan ilâ hâze'l-ân sakfının kurşunu tebdîl ve tecdîd olunmamağın hâliyâ bazı yeri meremmete muhtâc"²⁰ olduğunu öğreniyoruz. Bu kaydın 1551 yılında mahkeme tutanaklarına kaydedildiğini bildiğimize göre, 130 yılı aşkın bir sürenin geçtiği hemen anlaşılmaktadır. Bu da, biraz önce zikredilen zaman deyimlerinin kapsamının 10-15 yıl ile 130-150 yıl arasında değişebildiğini göstermektedir.

14 BŞS, C 13/313 3a.

15 BŞS, B 207/431 10b.

16 BŞS, B 117/351 61b.

17 BŞS, B 74/275 37a.

18 BŞS, B 38/232 30b.

19 BŞS, B 86/288 37a.

20 BŞS, A 58/63 5a.

Buraya kadar sıralamaya çalıştığımız hususlar, vakıf eserlerinin daha çok zamanlaşımı ve doğal koşullar ile harap olduğunu ifade içindir. Bütün bunların dışında zikredilmesi gereken, bir de "insan faktörü" vardır. Bazen, insanoğlunun çevresine ve yapılara verdiği tahribat, zamanın ve tabiatın yol açtığından çok daha ileri gidebilmektedir. Konuyla ilgili bir örnek vermek istiyoruz.

Bursa'da Hamza Bey vakıflarında, 1615 yılında vakfiye şartları gereği, vâkıfın neslinden biri olan Hamza Bey müteveli olarak görev yapmaktaydı. Bütün bir vakfı soyup soğana çeviren "mâl-ı vakfı ekl ve bel' idüb evkâf-ı mezbûreyi ve mütevellisi olduğu nice evkâfı bi'l-külliye harâb"²¹ eden Hamza Bey'in, nasıl bir yıkım gerçekleştirdiğini diğer bir mahkeme kaydından şöyle özetlemek mümkündür.

Yapılan şikayet sebebiyle oluşturulan bilirkişi komisyonu, vakfa ait cami, medrese, imaret, türbe ve muallimhaneyi tek tek yerinde incelemişti. Önce imareti gören komisyon, buranın büyük bir bölümünü harap bir vaziyette görmüş, imaretin içinde yiyecek namına herhangi şeyin bulunmadığını tesbit etmişti. Mahalle sakinleri de imaretin uzun süre "hâli ve muattal kalub içinde ta'am tabh" olunmadığını belirtmişlerdi. Daha sonra medreseye incelemeye gidildiğinde komisyon bir sürprizle karşılaşmıştı. Kelimenin tam anlamıyla, medresenin yerinde yeller esiyordu. Müteveli medreseyi kökünden yıkmış ve yerine arpa ekmişti. Medreseden çıkan keresteyi de Hisar'daki evinde kullanmıştı. Mahalle sakinleri bu medresenin bir süre öncesine kadar faaliyetlerini sürdürdüğünü, ancak mütevellinin, müderris ve talebelere yevmiyelerini vermek istememesi üzerine medreseyi yıktığını ifade etmişlerdi. Belgede daha sonra, beş türbenin gezildiği, ancak kapılarının çivilenmiş ve kilitlemiş bulunduğu, zorla açıldığında ise içlerinin tamamen harap olduğu belirtildikten sonra caminin incelenmesine yer verilmektedir. Kubbelерinin çoğunun kurşunlarının kalmadığı ve bazı bölümlerinde incir ağaçları bittiği ve içinde bir-iki eski hasırdan başka bir şey kalmadığı ifade edilmektedir. Son olarak keşfe çıkılan muallimhanenin de "hâli ve muattal" bir durum arzettiği anlaşılmaktadır²².

Bütün bunlara, tabii hadiseler değil, sadece bir kişinin vurdum duymazlığı ve çıkarlarına esir oluşu yol açmıştır. Üstelik bu kişi, harap olmuş bütün bu eserlerin kurucusunun torunlarından biri olup aynı adı taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu durumun maddi fecaati yanında manevî sorumluluğunun da bulunması oldukça düşündürücüdür.

Özetle, vakıf eserleri, çoğu zaman tabiat şartlarından, nadir de olsa kasit ve ihmallerden dolayı tamir, bakım ve onarımlara ihtiyaç hissediyordu.

21 BŞS, B 110/324 59 b.

22 BŞS, B 31/225 12a.

VAKIF ESERLERİNİN TAMİRİ

Mahkeme sicillerinden hareketle, vakıf eserlerinin tamirinde hangi prosedürün uygulandığı hakkında teknik bilgi verebilmek için bu uygulamaların nasıl işlediğini yaklaşık 400 yıl içinde, sondajlama yöntemiyle seçtiğimiz ve her yüzyıla ait dört ayrı belgeden aktaracağımız bilgilerle ortaya koymaya çalışacağız.

1572 yılına ait ilk kaydımız, Çelebi Sultan Mehmed vakıfları arasında yer alan cami (Yeşil Cami) ve medrese ile ilgilidir. Bursa kadısı, dergâh-ı muallâ'ya (İstanbul'a) gönderdiği bir arzda, sözkonusu vakfın imaretinde müteveli olan Mustafa'nın mahkemeye geldiğini, cami ile medresenin "harabe-müşrif" olduğunu söylediğini, bunun üzerine "yarar muhamminler ve ehl-i vukûf kimesneler ile üzerlerine varılıb tahmin-i sahih ile tahmin olundukda zikr olunan ta'mirât ve tecdîdâta altmış bin akçe"lik bir harcama gerektiğini ifade etmektedir²³. Padişah'tan tamir konusunda gelen "emir"de şu bilgilere yer verilmişti: "Hükm-i şerifim vardukda te'hir itmeyüb ve masrafına tahmin olunan altmış bin akçeyi evkâf-ı mezbûre zevâyidinden mütevellisi ma'rifetiyle sarf ve kâtibine müfredâtla defter itdürüb temâm olduktan sonra âdet ve kânun üzere muhasebesin yazub imzalayub mühürleyüb dergâh-ı muallâma gönderesiz ve yazub arz idesiz."

Belgenin son kısmında ise ilgi çekici bir uyarıyla karşılaşırız: "Ammâ harc hususunda ziyâde ihtimam idüb tahmin olunandan dahi eksikle itmâma irişdürüb harc-ı zâid ve israfdan begâyet hazer idesiz". Bütün bu ifadelerde, onarım sırasındaki bütün safahâtın ve harcamaların yazıldıktan sonra imzalanıp mühürlenenden defterlerden takip edileceği, tahmin olunan rakamın altında kalılabilmesi için her türlü israftan şiddetle kaçınılması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

1649'a tarihlenen ikinci bir kayıt Yıldırım Bayezid vakıflarına aittir. Evkâfa müteveli olan Rıdvan Ağa İbn Abdülmennan mahkemede, vakfın kapsamında olan cami, türbe, medrese ve bîmârhanenin (hastahane / dârüşşifa) bazı bölümlerinin harabeye yüz tutması (harabe-müşrif) sebebiyle "meremmet ve imârete küllî ihtiyâc" hissettiğini, bu nedenle "üzerine varılıb vâki-i hâli keşf ve tahmin olunması"nı istediğini bildirmektedir²⁴. Bunun üzerine "savb-ı şer'den Mevlânâ İbrahim Efendi irsâl olunub ol dahi zeyl-i kitâbda mestûru'l-esâmî olan müslimîn ve hassa mi'marı olan Üstad İbrahim Bey İbn Abdülğani ile mahalline varub nazar eylediklerinde fi'l-hakîka zikr olunan câmi-'i şerif ve türbe-i şerîfe

23 BŞS, A 99/116 102b.

24 BŞS, B 74/275 37a.

ve medrese dershânesi ve bîmârhânesinin ba'zı mevâzı harâbe-müşrif olduğu müşâhede olduktan sonra" bütün bu binaların tâmiri sırasında ne tür harcamaların yapılacağı ayrıntılarıyla kayda geçirilmiştir. Toplam 32.125 akçe ile "ancak imâret ve meremmet" olunabileceği konusunda "mi'mâr-ı mezbûr ve ahâli-i vukûf tahmîn ve ittifak eyledikleri"ne dair raporun adı geçen İbrahim Efendi tarafından, mahallinde zapta geçirdiğini ve bunu mahkemede haber vermek suretiyle şer'îye sicillerine yazıldığını yine aynı kayıttan öğreniyoruz.

1732 yılı Bursa mahkeme tutanakları arasında Orhan Gazi'nin vakıflarından cami, imaret, medrese ve türbenin "ta'mir ve termimlerine" ait bir belgeye rastlıyoruz. Bu belgede, adı geçen vakıf binalarının olduğu gibi keşf ve tahmininin yapılması ve bütün tafsilâtın bir deftere kaydedilmesi gereği üzerinde durulmaktadır. Bunun üzerine bu dört bina tek tek bir heyet tarafından incelemeye alınmıştır. Evkaf mütevellisi Hacı Ali Ağa İbn Ahmed ile vakıf çalışmalarının ve binaların bulunduğu mahallin ahâlisinin de iştirakiyle kurulan mahkemede (meclis-i şer'), "medîne-i mezbûrede mi'marbaşı Yakubzâde Seyyid Saîd Efendi ve halifesi Mehmed bin Mustafa ve sâir ebniye ve sukûf ahvâline tam vukûfu olan bî-garaz müslimûn icma' ve ittifak üzere haber verdikleri mesârif" aynı tarihte mahkeme tutanaklarına geçirilmişti. Bilirkişilerin tespitleri sonucu ortaya çıkan onarım rakamı, benzerlerine nazaran oldukça yüksek tutulmuş ve 209.170 akçe olarak belirlenmişti²⁵.

Sunacağımız son tamir kaydı 1846 yılına tarihlenmiştir. İfadelerin biraz daha geniş ve ağır tutulduğu, bürokratik sıkıntıların daha fazla hissedildiği bu belgenin bir bölümünü aynen aktarıyoruz:

"Nezâret-i evkâf-ı hümâyun-ı mülûkâneye mülhak evkâfdan mahrûse-i Bursa'da Karakâdî Mahallesi'nde vâki' merhûm Karakâdî -kuddise sirruhu'l-hâdî- hazretlerinin zâviyesinin kârgîr ibâdethânesi murûr-i eyyâm ile müşrif-i harâb olub derûnunda edâ-yı salât-ı mefrûza ve zikr-i şerîf 'adimü'l-îmkân ve eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc-ı ta'mîr ve termîm husûsu zâviye-i mezkûrenin bâberât-ı şerîf-i âlişân şeyhi olan es-Seyyid eş-Şeyh Süleyman Efendi İbn Ahmed tarafından niyâz ve istid'â olduğuna mebnî zâviye-i mezkûrenin cânib-i hazîne-i evkâf-ı hümâyûndan ta'mîr ve termîmi husûsuna irâde-i ihsân-âde-i hazret-i mülûkâna müteallık buyrulduğuna hâvî cânib-i nezâret-i celîle-i evkâf-ı hümâyûndan şeref-sâdır olan bir kıt'a mektûb-i âli mûcibince zâviye-i mezkûre hâlâ mahrûse-i Bursa evkâf-ı hümâyun müdür-i mevâli-i 'izâmdan faziletlü es-Seyyid el-Hac Halil Edib Efendi ve şeyh-i mûmâileyh ma'rifetleriyle tecdîd ve ta'mîr olunarak hitâma resîde olmağla bi'l-iltimâs cânib-i şer'den mürsel ümenâ ve müdür efendi ve şeyh-i mûmâileyh ve mi'mâr-ı hâssa kâimmakâmı hulefâ-

25 BŞS, B 94/300 93b.

sından Abdullah Halife ve sâir bi'l-cümle ebniye ve sukûf ahvâline vukûf-ı tâmları olan bî-garaz erbâb-ı vukûf ma'rifetleriyle zâviye-i mezkûrenin tecdîd ve ta'mîr olan mahalleri ba'de'l-mu'âneyene ve'l-keşf zikr-i âfî mesârif ile husûl-pezîr olduğu mahallinde her biri bi'l-ittifak ketb u tahrir ve huzûr-i şer'a ihbâr itmeleriyle vâkı'a olan mesârifâtın müfredâtını mübeyyin keşf-i sâni defteridir"²⁶

Vakıf eserlerinin tamirleriyle ilgili 400 yıllık bir dönem içinde çok büyük değişiklikler yaşanmadığı ve belli bir prosedürün izlendiği, aktarmaya çalıştığımız belgelerden büyük ölçüde müşahede edilmektedir. Bazı küçük ayrıntıların dışında genelde takip edilen yöntemi şöyle ortaya koyabiliriz.

Tamire ciddi şekilde ihtiyaç duyulan yapının mütevellisi, bazen müderris ve "sâir mürtezika"sı mahkemeye gelerek, binalarının "müşâhede olunmasını" talep ederdi. Mahkeme bunun üzerine; nâib ve diğer bir görevlinin yanısıra "hassa mi'marlar" ve "ehl-i hibre üstâdlar", "ehl-i vukûf kimesneler" ile, bina işlerinden anlayan "bî-garaz müslümanlar"dan oluşan bir heyete görev vermektedir. Bu heyet, tamir görecek olan yapıya gelerek, binanın hangi yerlerinin onarımına muhtaç olduğunu, ne tür malzemelerin kullanılacağını, malzeme miktarı ve fiyatlarını, ne kadar usta, neccar, ırgat vs. ile yapılacağını, bunların toplam ücretlerini ve tamirâtın genel yekûnunu içeren bir rapor hazırlayarak mahkemenin görüşüne sunardı. Bu rapor doğrultusunda mahkeme, âsitane-i saadet'den de onay alarak tamire izin vermektedir.²⁷

Keşif ve muayeneleri bilirkişiler (ehl-i vukuf) ile konuyla irtibatı olan birçok kişi tarafından yapılan vakıf eserlerinin tamirleri, yine çok sayıda şahidin takip ettiği bir oturumda kayıtlara geçirilerek resmen tescil edilmekteydi. Tamir belgeleri zapta geçirilirken vakıf eserleri tek tek ele alınarak harcama kalemleri gösterilmekteydi. İstanbul'dan onay çıkıp tamirâta başlanan binanın onarımı bitince, tekrar bilirkişilerce kontrol edilmekte ve daha önce keşif defterlerinde sözü edilen hususlara riayet edilip edilmediği dikkatle incelenmekteydi. Bu son kontrolle birlikte, binaların kullanıma hazır hale gelip gelmediği ve onarımın usûlüne uygun gerçekleşip gerçekleşmediği mahkemeye rapor edilmekteydi²⁸.

Onarım belgelerinde, binaların hangi çapta onarım gördüklerine dair çok net bilgiler bulabilmekteyiz. En ince ayrıntılarına kadar yazıldığına şahit olduğumuz bu belgelerde, onarımın kapsamına göre oldukça geniş yer tutabilen

26 BŞS, C 13/313 2a.

27 Tamir prosedürünün nasıl işlediği konusunda örnekler için bkz., BŞS, A 43/49 10a, A 46/52 162a, A 67/73 35a, A 108/127 167a, A 144/172 249b, A 145/173 127a. Ayrıca bkz., Özdemir, agm, s. 168-169.

28 Konuyla ilgili örnekler için bkz., BŞS, B 49/243 44a, B 61/256 40b, B 94/300 23a, B 146/361 111a, C 10/265 72b.

masraf kalemlerine rastlanmaktadır. Sözgelimi, elimizdeki mevcut yüzü aşkın tamir kaydının en teferruatlı yazılanı 1742 yılına aittir. Yaklaşık 50x20 cm. ebadındaki bir defterin beş sayfasını dolduracak derecede tamiratı zapta geçirilen vakfın, Çelebi Sultan Mehmed'e ait olduğunu öğreniyoruz. Oldukça geniş çaplı bir onarım gören Yeşil Külliyesi'ndeki cami, türbe, medrese ve imaretin tamirinin vakfa 3.683.013 akçeyle mal olduğunu anlıyoruz²⁹.

VAKIF ESERLERİNİN RESTORASYONU

Oldukça iddialı bir kavram olarak görünse de "restorasyon"un Osmanlı vakıf eserlerinde uygulama alanı bulduğu konusunda bazı tamir belgeleri fikir vermektedir. "Restorasyon, eski bir yapının yıkılmış ve bozulmuş olan bölümlerini aslına uygun bir biçimde onarmak ve eski durumuna getirmektir"³⁰, tarzındaki tarifi dikkate alınacak olursa, bu ameliyenin Osmanlı vakıf sisteminde ve imar tarihinde belli bir yerinin bulunduğu, sunacağımız bazı örnek belgelerle hükmedebiliriz.

Ancak şunu hemen belirtmeliyiz ki, eski vakıf eserlerinin tamir ve onarımı ile ilgili hususiyetleri "bugünkü modern anlamdaki restorasyon faaliyetlerine tıpatıp benzetmek veya bununla mukayese etmek şimdilik çok erken"³¹ sayılabilir. Bununla birlikte, aktaracağımız bazı arşiv belgelerini, tanımlı yapılan restorasyon kavramının dışında başka bir şekilde anlamak, herhalde bir zorlama olacaktır.

Konuyla ilgili en çarpıcı örneği, yukarıda kısmen değindiğimiz Hamza Bey evkafından vereceğiz. Mahkeme sicillerinde rastlanabilecek en ilginç hususlardan birini de teşkil eden bu olayda, vakfa adını veren Hamza Bey'in torunlarının, kendi vakıf eserlerine ve hizmet ünitelerine nasıl bir zarar verdiğini açık bir şekilde öğreniyoruz. Hamza Bey'in "evlâdından olub meşrûtiyet üzere evkâfına bi'l-fi'il mütevellî olan Hamza Bey mâl-ı vakfı ekl ve bel' idüb evkâf-ı mezbûreyi ve mütevellisi olduğu nice evkâfı bi'l-küllîye harâb itdüğünü evkâf-ı mezbûr mürtezikası ve sâir ahâli-i vilâyet âsitâne-i saâdet'e i'lâm ve inhâ itdiklerinde" duruma hemen el konulmuş ve "harâb itdüğü evkâf ke'l-evveli ta'mîr ve tazmîn olunması için fetvâ-yı şerîfe ve nice def'a evâmîr-i münîfe vârid" olmuştu³².

29 BŞS, B 124/338 70a72a.

30 Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, 7. bs., II, 990.

31 Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde Restorasyon Faaliyetleri", Vakıflar Dergisi, sy. VII, İstanbul, 1968, s. 150.

32 BŞS, B 31/225 12a.

Bu vakfın harap olan bütün yapılarının yanında medresenin başına gelenler akıl alacak gibi değildir. Hamza Bey'in, bugün de aynı adı taşıyan mahallede cami, imaret, türbe ve muallimhanesinin yanısıra bir de medresesi bulunuyordu. Vakfın mütevellisi Hamza Bey'in, vakfa yaptığı zararlar insaf sınırını zorlayınca, vakıf çalışanları ve şehrin ileri gelenleri durumu 1615'de İstanbul'a bildirmişlerdi. Bunun üzerine bir heyetin yaptığı incelemelerde, medrese dışındaki bütün yapıların kullanılamaz ve hizmet dışı bir durumda bulunduğu tesbit edilmişti. Medreseyi incelemeye gittiklerinde ise heyeti bir sürpriz bekliyordu. Bundan sonrasını belgeden takip edelim: "... vakf-ı mezkûrun medresesine nazar olundukda esâsından hedm ve yerine arpa ekilmiş bulunup ve ahâli-i mahalleden suâl olundukda âbâ ve ecdâdımız zamânından bu âna gelince medrese-i mezkûr ma'mûr ve âbâdân olub hucurâtı içinde talebe sâkin olub müdârese ve müzâkere iderler idi, lâkin müderrisine ve talebesine virmemek için târih-i kitabdan dört yıl mukaddem (yani 1611 yılında) bir gice nısfu'l-leylde mezbûr Hamza Bey, hedmine hatt-ı hümayûn ihrâc itdim deyû adam gönderüb esâsından hedm ve kal' itdürüb kerestesin Hisar içinde mücedded binâ itdügü hânesine sarf eyledi deyû cevâb..." vermişlerdi³³.

Ancak medresenin hikayesi burada sona ermiyordu. Bu tarihten tam 14 yıl sonra, 1629'da, vakfın medresesinde müderris olan Mevlana Abdülhâdi Efendi İbn Mehmed ile dönemin vakıf mütevellisi arasında, mahkemeye intikal eden bir dizi tartışma yaşanmıştı. Konuyla ilgili elinde birkaç fetva bulunduğunu söyleyen ve bunları mahkemeye ibraz eden müderris sonuçta emeline ulaşmış, kendisine verilmek istenmeyen yevmiyeyi almaya hak kazanmış ve medresede bulunan "yedi bâb hucurâtı ke'l-evveli binâ" etmesi konusunda vakıf yönetimini mecbur bırakmıştı³⁴.

Hamza Bey Medresesi ile ilgili bu iki kayıt, hangi gerekçe ile olursa olsun, kendisinden hiçbir iz kalmamış bir yapının, aslına uygun bir şekilde "ke'l-evveli binâ" edilmesinin yargı yoluyla sonuca bağlandığını göstermektedir.

Restorasyon konusunda bir de Muradiye vakıflarından örnek verelim. 1591'de II. Murad vakıflarının mütevellisi Kasım Bey İbn Abdülmeñnan mahkemeye gelerek vakfın Bursa'da bulunan "bazı havânîf ve hucurâtı ta'mîr ve termîme muhtâc olub üslûb-i kadîm üzere binâsı lâzım" geldiğini haber vermişti³⁵.

33 BŞS, B 31/225 12a.

34 BŞS, B 110/324 59b. Bu tarihte, bir önceki mütevellî Hamza Bey'in maktûlen vefat etmiş olduğunu öğreniyoruz. Aynı kayıta, müderrisin elinde bulunduğunu söylediği fetvaların metinleri de yer almaktadır.

35 BŞS, B 10/178 43a.

Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil'de bulunan külliyesinin mütevellisi Mustafa, 1572'de mahkemeye gelerek, cami ve medresenin şiddetle tamire ihtiyacı bulunduğunu haber vermişti. Gerekli prosedür tamamlandıktan sonra İstanbul'dan gelen emirde, "... hükm-i şerifim vardukda te'hir itmeyüb zikr olunan câmi' ve medresenin ta'mîr ve tecdîde muhtâc olan yerlerin üslûb-i sâbık üzere mütevellisine ta'mîr" ettirilmesi ve harcamalarının eksiksiz bir şekilde deftere geçirilmesi gereğine işaret edilmişti³⁶.

Verdiğimiz belge örneklerinde yer alan "ke'l-evveli binâ edilmesi", "üslûb-i kadîmi üzere binâsı" ve "üslûb-i sâbık üzere ta'mir edilmesi" ifadelerinin ortak anlamını günümüzde karşılayan kavram "restorasyon"dur. Ancak teknik anlamda restorasyonun ne derece uygulanabildiği, bu belgelerden ayrıntılarıyla ortaya çıkmamaktadır. Bununla beraber, o dönemin şartları ve zihniyetine göre, aktarmaya çalıştığımız belgelerle, tipik bir restorasyon çalışmasının hayata geçirildiğine hükmedebiliriz.

---

36 BŞS, A 99/116 102b.